hetséges áthallásokra. A kommentátor ezáltal a Bölcsesség könyvét úgy mutatja be, mint amely megannyi allúziót tartalmaz az Ószövetség könyveire, ugyanakkor beleilleszkedik az Alexandriában ismert hellenisztikus művek és eszmék szövetébe is.

A kommentár a Bölcsesség könyvének inkább forrásait, mintsem utóhatását tárja fel (így például csak érintőlegesen jelzi a lehetséges kapcsolatokat az Újszövetséggel vagy a kora keresztény irodalommal). A források közül alapvető a zsidóság bibliai és biblián kívüli hagyományanyaga: az alexandriai szerző számára a Septuaginta volt ismert, melyből – többek közt – a Tóra könyvei, a zsoltárok, Izajás, illetve más bölcsességi könyvek tanítását, szóhasználatát és képeit is felhasználja; valamint az különböző apokaliptikus, targumi és midrási hagyományok (például Hénok-hagyomány, palesztinai targumok stb.). Emellett a kommentárban több utalás található Philón műveire, s jóllehet az alexandriai zsidó filozófustól és kommentátortól való közvetlen irodalmi függés kizárható, a közös szellemi közeget tekintve mégis releváns a párhuzamos témák együttes vizsgálata. Az efféle zsidó és elsősorban bibliai források – amint arra a kommentátor többször is utal – a Bölcsesség könyvének alapvető üzenetét és tartalmát adják. Továbbá épp oly meghatározónak bizonyul a hellenisztikus források hatása is, mely tükrözi a bibliai szerző sokrétű képzettségét is. A szókészletben és a szövegben megjelenő eszmékben és teológiai-kozmológiai nézetekben előtűnik a korabeli görög filozófiai irányzatok valószínűleg nem akadémikus, hanem vulgáris formájának hatása, emellett más klasszikus művek is hatással lehettek a Bölcsesség könyve szövegének létrejöttére. Így a kommentátor többször utal Arisztotelész és Platón műveire, Ciceróra, Horatiusra, Plutarkhoszra stb. A kommentátor azonban nemcsak e két pólust emeli ki, melyek meghatározták a Bölcsesség könyvét, hanem felhívja a figyelmet a szerző életterének bizonyuló hellenizált egyiptomi közvetítő közegre is. Így a kommentátor több esetben meggyőzően mutatja ki az egyiptomi aretalógiák, konkrétan az Ízisz-kultusz hatásait, melyek szintén befolyásolják a nyelvezetet és az alexandriai szerző által felhasznált szimbólumokat.

A kommentár továbbá nem pusztán listázza az adott szövegrészeknél a vonatkozó, lehetséges párhuzamokat, hanem azokat a Bölcsesség könyvének inkulturációs törekvésével hozza kapcsolatba. A Bölcsesség könyvének céljaként jelöli meg, hogy az ószövetségi törvény igazságát új, az olvasó számára érthető és inspiráló formában adja elő, hogy ezáltal segítse olvasóját/hallgatóját, hogy az igaz élet útján, az istentelenek által okozott megpróbáltatások ellenére is Izrael Istenéhez hűségesen, a Bölcsességgel járjon egyfajta végső, eszkatologikus jutalom és romolhatatlanság reményében. Így a Bölcsesség alakját is szoros kapcsolatba hozza a Tórával és a racionális törvényszerűségekkel, amely a korábban egy népre vonatkozó isteni szabadító ígéreteknek univerzális érvényt ad.

Schnider Anikó Angelika OP

Amy-Jill Levine – Marc Zvi Brettler: The Bible With and Without Jesus. How Jews and Christians Read the Same Stories Differently

HarperOne, San Francisco, 2020.

Jézus első tanítványai számára meghatározó fontosságú volt az abban való hit, hogy Jézus az, akiről az Írások szólnak: erre építették evangelizációjukat is. A Jézusban nem hívő, zsidó kortársak reakciója viszont szembesítette őket azzal a kérdéssel, hogy ha az ígéretek

Jézusban való beteljesülése annyira egyértelmű, mint ahogyan ők látják, akkor hogyan lehetséges, hogy ezt nem mindenki fedezi fel, és nem mindenki jut el a Jézusban való hitre. Pál, aki kezdetben annak ellenére üldözte a Jézusban hívőket, hogy jól ismerte az Írásokat, később, a feltámadt Jézussal való személyes találkozása után azt írja a Jézusban nem hívő zsidókról: „Az ő értelmük eltompult, hiszen mindmáig rajta a fátyol az Ószövetségen, amikor olvassák, s rajta is marad, mert csak Krisztusban tűnik el. Igen, mind a mai napig fátyol borítja szívüket, amikor Mózest olvassák, de ha majd az Úrhoz térnek, eltűnik a fátyol" (2Kor 3,14–16). A 2. században Jusztinosz mártír a „Dialógus a zsidó Trifónnal" című apológiájában már vakoknak nevezi őket, akik nem képesek belátni, hogy senki mást nem öltek meg úgy, amint a 22. zsoltárban írva van, hogy átszegezték volna a kezét és a lábát, csak a Krisztust (XCVII. fejezet). A kép, miszerint a zsidók látását egy fátyol borítja, amely a későbbi értelmezés szerint vakká teszi őket, évszázadokon át meghatározta a keresztények zsidó bibliaolvasásról alkotott elképzelését.

Bár a II. Vatikáni Zsinat nyitott a zsidóság felé, nem tudott végleges választ adni arra a kérdésre, hogyan is lehetséges, hogy ugyan az Írások Jézusról szólnak, a zsidó bibliamagyarázat, bármennyire is jól ismeri azokat, ezt mégsem ismeri fel. További pápai dokumentumok témájává vált az is, hogyan értékelik a keresztények a zsidó bibliaértelmezés eredményeit, mely – meglátásom szerint – mind a mai napig további reflexióra vár.

E tekintetben egymás megértésének útján mérföldkő Amy-Jill Levine és Marc Zvi Brettler 2020-ban megjelent kiváló könyve: *The Bible With and Without Jesus. How Jews and Christians Read the Same Stories Differently [A Biblia Jézussal és Jézus nélkül, Hogyan olvassák a zsidók és a keresztények ugyanazokat a történeteket különbözőképp]*.

A két szerző közül Amy-Jill Levine a Vanderbilt Egyetem újszövetség- és judaisztikaprofesszora. Ő volt az első zsidó, aki a Római Pápai Biblikus Intézetben újszövetségi tárgyakat tanított. Marc Zvi Brettler a Duke Egyetem Vallástudományi Tanszékének judaisztikaprofesszora. Legfőbb kutatási területe a Biblia különböző olvasatai, magyarázatai.

Közös könyvükben olyan bibliai szakaszokat választottak ki, melyek az Újszövetségben és később a keresztény hagyományban fontos és nagyon egyértelmű teológiai üzenettel bírnak: Ádám, Éva és a tiltott gyümölcs történetét, mely a keresztények szerint a bűnbeesést példázza, és az áteredő bűn eredetéről szól; a „pap vagy te mindörökké Melkizedek rendje szerint" zsoltárverset, mely a keresztény hagyományban Jézusra vonatkozik; a „szemet szemért" és a „tartsd oda a másik orcádat is" elvek kapcsolatát; az engesztelő áldozat szerepét, különösképp a szövetségre és a vérre vonatkozóan; az izajási próféciát a szűztől való születésről; az izajási „szenvedő szolga" képét; Jónás jelét; a 22. zsoltár „Istenem, Istenem, miért hagytál el engem" mondatát, melyet Jézus idéz halála előtt a kereszten; végül pedig az „Emberfia" kifejezést, amelyet Jézus ismételten magára vonatkozóan használ az evangéliumok szerint.

Az egyes fejezetek azt járják körül, hogy e szövegrészek mit jelenthettek eredeti kontextusukban, az eredeti hallgatóság számára; hogyan jelent meg és alakult ki a keresztény, illetve a zsidó magyarázat. A keresztény hagyományban ez az újszövetségi olvasatnak és az egyházatyák olvasatainak, a zsidó hagyományban pedig a második Szentély, a rabbinikus és a középkori zsidó értelmezésének bemutatását jelenti. Az egyes fejezetek bemutatják a maszoréta és a görög (Septuaginta) szöveg változatait reflektálva az angol fordítás(ok)ra; hogy az adott téma hogyan jelenik meg a deuterokanonikus, apokrif, illetve a qumráni szövegekben, az Újszövetségben,

Philónnál, illetve az egyházatyáknál, a rabbinikus és a középkori zsidó irodalomban. Míg a keresztény hagyományból az Újszövetség szövegei a leginkább reprezentáltak, a zsidó hagyományból a rabbinikus szövegek: a midrásgyűjteményekből és a Talmudból olvashatjuk a legtöbb szövegrészt.

A könyv első fejezete világos bevezetést ad a háromfajta („eredeti", zsidó és keresztény) olvasatba, különösképp a két hagyomány különbözőségébe. Nemcsak arra mutat rá, hogy nincs *egy* Biblia, minthogy a két közösség *Bibliá*i eltérő sorrendben közölt eltérő könyvek eltérő nyelvű gyűjteményei; hanem arra is, hogy a közös szakasz, az Ószövetség protokanonikus része, a Tanakh sem teljesen önálló, független szövegegység a két közösség számára: a kereszténység az Újszövetség, a zsidóság a posztbiblikus zsidó értelmezés szemüvegén keresztül olvassa.

A könyv célja tehát alapvetően annak bemutatása, melyik közösség hogyan értelmezi saját „világán" belül az adott szakaszt. Ennek megértéshez pedig biztosítja a kellő információkat. A könyv nem vár el sem teológiai, sem rabbinikus előképzettséget. Minden forrást angol fordításban közöl, ahol szükséges, megadja az eredeti héber vagy görög kifejezés hangalakját és jelentését, az idézett szerzőket, műveket elhelyezi időben és térben. A fejezetek felépítése átlátható és didaktikus. Nyelvezete még a nem angol anyanyelvűek számára is könnyen érthető. Így célközönsége az a réteg, akit foglalkoztat a zsidóság és a kereszténység, illetve a két hagyomány bibliaértelmezésének kapcsolata. A könyv abban szeretne az olvasó segítségére lenni, hogy megértse a saját közössége és a másik közösség értelmező logikáját. Ebben látjuk a könyv igazi erejét és újdonságát.

A zsidóság és a kereszténység kapcsolatát évszázadokon keresztül a polémia határozta meg. Ezt váltotta fel az elmúlt évtizedekben az egymáshoz való közeledés, kiengesztelődés, mely inkább arra figyelt, hogy mi az, ami összeköt, ami közös örökség. Olykor talán elfedve vagy figyelmen kívül hagyva azt, amiben különbözünk. Amy-Jill Levine és Marc Zvi Brettler veszi a bátorságot, hogy szembenézzen ezzel a különbözőséggel, hogy rámutasson arra, hogy miben tér el a gondolkodásmódunk, hogy mennyire eltérő előfeltevésekkel olvassuk a közös történeteket. Munkájuk mégis mentes marad a polémiától, az ítélkezéstől. Könyvük elején megfogalmazott céljuk: „This book seeks to foster a different future, where Jews and Christians come to understand each other's positions and beliefs, and at the minimum, respectfully agree to disagree." („E könyv egy másfajta jövőt táplál, melyben zsidók és keresztények megértik egymás álláspontját és hitét, és legalább abban tisztelettel egyetértenek, hogy nem értenek egyet.") A zsidó és a keresztény bibliaolvasat különbözőségét tárgyaló bevezető, amint az egyes fejezetek is, segítenek abban, hogy megértsük a saját közösségünk és a másik közösség álláspontját, hitét. A két szerző pedig példát mutat abban, hogyan lehet tisztelettel elfogadni a különbözőségünket.

Urbán Ilona Anna

Christophe Rico – Peter J. Gentry: The Mother of the Infant King, Isaiah 7:14. *'almâ* and *parthenos* in the World of the Bible: a Linguistic Perspective

Wipf & Stock, Eugene, Oregon, 2020.

Az izajási Immánuel-jövendölésben megjelenő עַלְמָה [*almah*] – παρθένος értelmezése Jusztinosz *Dialógusá*tól kezdve egy mai napig tartó vitát indított el; a közelmúltban kialakult *communis opinió*t, miszerint az *almah* nem szükségszerűen jelöl szüzet, Christoph